

Temo ke motheo wa totodijo

GO BOHLOKWA GORE RENA BALEMI BAO RE ŠOMAGO GO TŠWELELEŠA SETŠHABA DIJO RE KWEŠIŠE MABAKA A A SEPELELANAGO LE KGOPOLU YA TOTODIJO, KA GE SE SE KA HUETŠA DIPHETHO TŠEO RE DI TŠEAGO MA-BAPI LE KGWEBU YA RENA LEHONO.

Re swanetše go kwešiša bošoro bja bothata bjo le go lemoga boikarabelo bja rena – karolong ye nngwe le ye nngwe ya tshepelo ya tšweletšo – bja go tšweletša dijo tša boleng bjo bobotse. Re ka tutuetšwa ke ka moo boradipolitiki ba bonago taba ye bohlokwa ka gona ka ge se se ka re tliša diatla maitekelong a go kgonthiša thušo yohle ye e kgonegago go tšwa go mmušo go thekga balemi bao ba šomago gabotse!

Khonkreseng ya maloba ya Grain SA, Motlatšatona wa Saense le Theknolotši, Derek Hanekom, o boletše gore: “Ngwaga wa 2012 e tlo ba wa tiro temong, fao tšweletšo ya dijo e tlogo nepišwa go feta pele!” Mna Hanekom o gateletše dintlha tše totodijo, tlala le mpshafatšo ya naga. Taba ye e mo hlorigago kudu ke gore le ge gonabjale go na le totodijo mono Afrika-

Borwa, malapa a mmalwa a hloka dijo mme batho ba gona ba phela ka tlala letšatši le letšatši. Dipalopalo di laetša gore teetharong ya baagi ba Afrika thokong ya borwa bja Sahara (*sub-Saharan Africa*) ba bolawa ke tlala – sephesente sa godimo go feta mafelong a mangwe lefaseng ka bophara!

Totodijo ke eng?

Totodijo e ka hlalošwa ka go re ke tsenelo ya popego, leago le ekonomi ya dijo tše di lekanego, tše di sego kotsi le gona di fepago, ye e lebanego batho bohle ba Afrika-Borwa ka dinako tšohle, go kgonthiša bophelo bja mafolofolo bjo bo itekanetšego. Mna Hanekom o gateletše dikokwane tše tharo tšeo di dirišwago ke FAO go hlaloša totodijo:

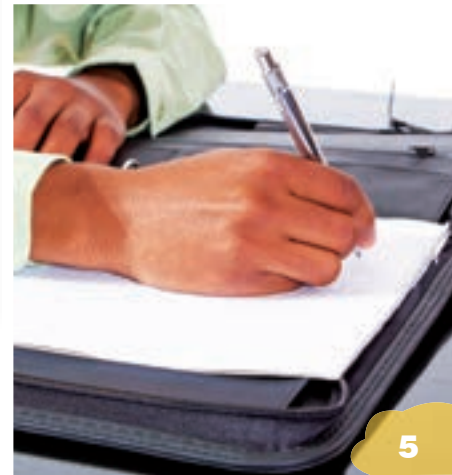
• Khwetšagalo

Go kgonthiša gore go hwetšagala dijo tše di lekanego go fepa bohle, gonabjale le ka moso. Go hwetšagala ga dijo go šupa tlhagišo ye e botegago ya dijo setšhabeng le malapeng. Khwetšagalo e huetswa ke bokgoni bja balemi bja go tšweletša dijo, le ge e ka ba mabaka mmarakeng.

Kgatišopaka ya Grain SA ya batšweletši ba ba hlabologago

BALA KA GARE:

- 5** > Boeletši – ke eng seo bo se šupago le seo bo sa se šupegu
- 9** > Go kgoba lehea dingata go dira furu ya marega
- 12** > Taolo ya krediti ya polasa

5

9

Temo ke motheo wa totodijo

Mme Jane a re...

Totodijo ya lapa, ya setšhaba le ge e ka ba ya ditšhabatšhaba e be e bolelwa ditabeng maloba mme maemo a a hloriga batho. Go na le batho ba ba lwalago ka baka la go nona go feta gobane ba ja go feta, mola go na le dimilione tša batho lefaseng bao ba bolawago ka tlala.

Ke ile ka nagana ka taba ye mme ke bona gore le ge re na le lefase le tee fela, ge re lebelela tsenelo ya dijo, o ka re batho ba phela mafaseng a mabedi. Go na le bao ba kgonago go reka dijo le bao ba sa kgonego go di reka – ga se gore go na le tlhalelo ya dijo lefaseng. Ka kakaretšo dijo tše di lego gona di lekana bohle, eupša go na le bao ba šitwago go di reka goba go di tsenela.

Ke holofela gore ge re nyaka go kgonthiša gore mongwe le mongwe lefaseng o kgonago go ja tša go lekana, gona mongwe le mongwe wa rena o swanetše go ba le kabelo tlhagišong ya dijo. Ka go realo ke ra gore mongwe le mongwe wa rena o swanetše go leka go tšweletša dijo (le ge e le tša go iphepa fela), mola balemikgweba ba bagolo ba tla swanela go tšweletša dijo tša go fepa bao ba sa kgonego go tsenela naga le gatee.

Potšišo ya ka go wena ke ye: “Na o diriša naga yohle ye o kgonago go e tsenela go tšweletša dijo?” Ke a tseba gore batho ba bantši ba tla re: “Ga ke na polasa.” Ke gona mo re iphorago – go o hloke polasa, thoma go tšweletša merogo, dikenyo, mabele goba dipeu gona fao o dulago gona – le ge e le jarateng ya gago ye nyenyane. Naga efe le efe e ka ba le kgonego ya go tšweletša mme ge batho ba lefase ka bophara ba swanetše go ja, bohle re tla swanela go kgatha tema. Mantšu a sehlafele a re: “Phošo ye e fetago tšohle ke go se dire selo, gobane se senyane sona o ka kgona go se dira!”

Re kgopela gore o thome lehonon gona fao o dulago gona go bjala se sengwe – o tla putswa ka go tšweletša seo o ka se jago; go feta fao o tla ba le kabelo tšhireletšong ya lefase la rena go thuthufatšo ka ge dimela tše re di bjalo go di ka re thuša go phe-ma kotsi e šoro ya thuthufatšo ya lefase le tokollo ya CO₂ (khopontaoksaete).

• Thekego le tsenego

Go lekantšha ditseno tša batho le ditheko tša dijo gore ba kgone go di reka. Taba ya thekego le tsenego (*affordability and accessibility*) e šupa bokgoni bja bareki bja go reka, le ge eba ba kgona go reka dijo tše di hwetšagalago.

• Phepo le totego

Go maatlafatša baagi go kgetha dijo tše di fepago le gona di sego kotsi ka moo ba ratago. Ke tokelo ya motheo ya motho yo mongwe le yo mongwe go kgona go humana dijo tše di fepago le gona di sego kotsi. Ke ka lebaka le balemi ba tla swanelago go ela boleng bja meetse, monontšha le tirišo ya dikhemikhale hloko mabapi le dibjalo tša dijo. Tekanyo ya teetthanong ya bana ba rena ba šitišwa go goleng ga bona ka baka la tlhalelo ya dijo mme sephesente sa 20% sa bona ga ba gole ka tshwanelo ka baka la phepompe. Tlhohlo ye kgolokgolo ya rena ke go fediša tlala. Hanekom o tumišitše mohola wa mananeo a phepo le mafelo a dijo merafeng (*community food gardens*), seo se šupago gore balemi ba hwetša mekgwa ya go kaonafatša bophelo merafeng ya bona mme ka tsela ye ba kgona go kgatha tema morerong wa go fediša tlala (*zero hunger campaign*).

Hanekom o tsebišitše balemi gore karolo ya tšhišinyo ya mmušo mabapi le go kgonthiša tlhagišo ye e lekanego ya dijo go fepa setšhaba ke:

- Go godiša palo ya dihektare tše di nošetšwago go oketša tšweletšo ya temo gammogo le dibaka tša mošomo dipolaseng.
- Go kaonafatša tiro le bokgoni bja merero yohle ya mpshafatšo ya naga.
- Go kgona go thuša balemi ba baso bokaone, go akaretša le katoloso ya ditirelo (*extension services*) ye e kgontšhago le gona e hwetšagalago bokaone.
- Go thoma mananeo a a kgontšhago a thušo ya tšhelete ka bofsa (*recapitalisation programmes*).

Mmušo o lemoga gore balemi ba ka se phologe ge ba swanetše go phadišana ka mokgwa wa go se loke le dikgwebotemo tše di thušwago kudu ka tšhelete, mme o tla swanela go ela tše di late-lago hloko ka boineelo:

- Go hlahloba mananeo a ditefo (*tariff regimes*);
- Go lwantšha thušo ya tšhelete temong (*agricultural subsidies*);
- Go kaonafatša tsenelo ya diitšweletšwa tša rena mmarakeng; le
- Go phetha dikwanotirišano tša thekniki.

Hanekom o ile a leboga batšweletšamabele ka go re ba kgatha tema ye bohlokwalokwa ka go hlola mešomo le go kgonthiša totodijo. O boletše

gore: “Motšweletšamabele yo mongwe le yo mongwe o fepa batho ba ba fetago ba 6 000.” Go feta fao o ile a rweša sehlopha sa Lenaneo-tlhabollo la Balemi la Grain SA diala ka thuto ye botse ya batšweletšamabele ba baso le thušo yeo se ba fago. O ile a tšwela pele a re: “Ke holofela gore Grain SA e bea mohlala wo mobotse wa ka moo bolemi bjo bo tilego bo ka thušago go mpshafatša temo mono Afrika-Borwa.”

Ditshenyegelo mabapi le totodijo ye e belaetšago di feta ka moo re gopolago!

Totodijo ye e belaetšago e huetša dikarolo tšohle tša bophelo lehlakoreng la leago le ge e ka ba lehlakoreng la ekonomi malapeng. Se se hlola ditshenyegelo tše di sa nyakegego mabapi le maphelo, kalafo le dipoloko, le tlhalelo ya mafolofolo ka gae le mošomong. Totodijo ye e belaetšago gantši e tlaiša batšofadi, basadi le bana ka lapeng. Tšwelopele ya bana lehlakoreng la thuto e a šitišwa, go swana le tshepele ya go gola ga bona, seo se bonalago ka mehla.

Taba ye e huetša le setšhaba ka ge go na le ditshenyegelo mabapi le dithušo tša leago (*social grants*), bosenyi bjo bo golego godimo le koketšo ya mešomo ya bophodisa.

Tema ye e kgathwago ke temo

Pego ya ditšhabatšhaba ya Yunione ya Dijo le Temo e laetša gore temo ke kokwane ya totodijo. Temo ye e itekanetšego e thuša go fediša bohloki ka go fokotša theko ya dijo, go hlola mošomo, go kaonafatša ditseno tša dipolasa le go godiša meputso. Nepišokgolo ya maikemišetšo mabapi le totodijo e swanetše go ba maitekelo a go kgonthiša gore temo e a atlega!

NA O A TSEBA?

- Letšatšing la lehonon go hloketše banna, basadi le bana ba 25 000 lefaseng ka bophara ka baka la tlala, phepompe le malwetši a a sepelelanago le yona. Palo ye e lekana le palo ya batho bao ba ka hlokalalago ge difofane tše 60 tša Boeing 747 tše di tletšego batho di ka senyega dikotsing.
- Palo ya batho bao ba phelago ka tlala lefaseng ke billione e tee. Diphepo ke masetlapelo. Diitharollo di nyakega gonabjale gore mašika a ka moso a kgone go ja.
- Motho yo a swerwego ke tlala o a fokola, o lapile mme ga a kgone hlokomedišiša, go ithuta goba go šoma ka tshwanelo.
- Tlala e hlola bolwetši. Mmele o thoma go iphediša, gwa hlolega tlala, mafelelo ya ba lehu.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO
WA LENANEOTLHABOLLO
LA BALEMI LA GRAIN SA

Go tiiša tšweletšo ye e swarelelago – tšhišinyo ya rena go Derek Hanekom

KHONKRESENG YA GRAIN SA YEO E BEGO E SWERWE KGWEDING YA MATŠHE, KE ILE KA BA LE MAHLATSE GO BOLEDIŠANA LE MOTLATŠATONA WA SAENSE LE THEKNOLOTŠI, MNA DEREK HANEKOM: "LEINA LA KA KE JENNY MATHEWS, KE MOLEMI WA GO TŠWA SANNIESHOF. KE LELOKO LA KHUDUTHAMAGA YA GRAIN SA GO TLOGA KA 2005 MME GO FETA FAO KE MODULASETULO WA LENANEOTLHABOLLO LA BALEMI LA GRAIN SA.

Go na le temogokakaretšo ye e nyamišago ya gore balemi ba ngangela thoko ka mehla le gona ga ba dirišane le mmušo, kudu mabapi le ditaba tša mpshafatšo le phetolo ya naga. Le-hono ke nyaka go latola temogo ye e sego nnete le gatee mme ke nyaka go tshepiša mmušo tirišano le ditirelo tša Grain SA.

Go ya ka phetho ya Komitithulaganyo (*Steering Committee*) ya Grain SA ya go thuša balemi ba bafsa, Lenaneotlhabollo la rena la Balemi ba Mabele le thomile ka ngwaga wa 2000. Go tloga fao re šetše re dirišitše R88 millione go ruta le go hlabolla balemi ba baso ba bafsa.

Go na le balemi ba baso ba e ka bago ba 3 600 dihlophengthuto tša rena le ba 58 Mok-gatlong wa rena wa Ditone tše 250. Lenaneo la rena le le phagamego la balemi gonabjale le akaretša balemi ba 120 bao ba thušwago dipolaseng tša bona le go eletšwa ke balaodi ba rena ba diprofense. Maikemišetšo a rena ke go hlabolla balemikgweba ba baso bao ba kgonago le gona ba kgotlelelago.

Tirišanonng ye bohlokwa lenyaga re ile ra šomišana le ba Kgoro ya Tlhabollo ya Dinaga-magae le Mpshafatšo ya Naga go thuša balemi ba 16 profenseng ya Freistata – re ba thušitše ka R36 millione lenaneong la thušo ya tšhelete ka bofsa (*recapitalisation funding*).

- Re ile ra rerišana ka bottlalo le molemi yo mongwe le yo mongwe le gona o be a amegile diphethong tšohle;
- Molemi yo mongwe le yo mongwe o tseba gabotse ka moo tšhelete e dirišitšwego;
- Polasa ye nngwe le ye nngwe e beilwe tseleng ya go thušwa ka tšhelete ka bofsa go ya ka maamušo a yona a moswananoši (*unique potential*); le
- Sente ye nngwe le ye nngwe re kgona go e arabela!

Re na le sehlopha sa badiredi ba 18 diofising tša selete tše 8 tša rena bao ba šomago ka boineelo. Go feta fao re na le bathuši ba 25 bao ba šomago ka kontraka, bao ba fišegago go thuša Mmušo go tiiša batšweletšamabele ba bafsa ba baso ka katlego.

Ke akaretša ka go re: Grain SA e na le sehlopha sa boratemo ba bokgoni bjo bogolo bao e lego ditsebi tša tlhabollo ya temo mme ba kgonago go kgatha tema ye bohlokwa bokamosong bja naga ye – sehlopha sa batho ba ba lebanego, ba ba kwešišago, ba ba hlomphegago le gona ba botegago!

Ka lebaka le re go kgopelago ka phišego gore o ele tšhišinyo ya rena hloko ye e rego re rata go thea tirišano le Mmušo ka maikemišetšo a go retološa tshepelo ye e swabišago ya pholotšo ya 90% gore e be katlego ya 90%.

- Go fihla fa re fihlišitše tšhišinyo ye e tletšego mabapi le tirišano ye Kgorong ya Tlhabollo ya Dinagamagae le Mpshafatšo ya Naga, e lego karolo ya setlamo malebana le "Green Paper" ye e amago mpshafatšo ya naga.
- Re fihlišitše yona tšhišinyo ye gape le Kgorong ya Temo, Kagodikgwa le Boruahlapa le ge e ka ba Lekgotleng la Setšhaba la Papatšo ya Temo (*National Agricultural Marketing Council*).

Ke rata go go neela tšhišinyo ye ya Grain SA maamong a gago a Modulasetulo wa Sehlophatiro sa Toto ya Dijo (*Food Security Working Group*) sa ANC. Re ho-lofela ka maatla gore tšhišinyo ye e tla re kgontšha go tiiša tšweletšo ye e swarelelago mola mpshafatšo ya naga e phethagatšwa."

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA
LENANEOTLHABOLLO LA BALEMI LA GRAIN SA

Deputy Minister for Science and Technology, Mr. Derek Hanekom.

Dinoga di bohlokwa tshepelong ya tlhago

Mole Snake - Photo taken by: M.B. Paehler.

O KA RE E THOMILE GO BA MAITSHWARO A KA MEHLA GO RATA GO BOLAYA NOGA NENG LE NENG GE RE E BONA, EŠITAGO LE DIPOLASENG TŠA RENA. O KA RE GO NA LE POIFO YA DINOGA YEO E ŠITLETŠWEGO MEONYENG YA RENA. KE NNETE GORE BATHO BA BANGWE BA NA LE DIPOIFO GO FETA BA BANGWE, EUPŠA KE BA BAKAE GO RENA BAO RE EMAGO GANYANE GO AKANYA DITLAMORAGO TŠA DITIRO TŠA RENA PELE GA GE RE TABOGELA GARAFO GOBA LEPARA? A O KILE WA NAGANA KHUETŠO YA PHEDIŠO YA DIGAGABI MABAPI LE MEŠOMO YA RENA YA BOLEMI?

Taodišwana ye e lebantšhitšwe go balemi bao ba swanetšego go akanya mohlola wa dinoga malebana le tšweletšo ya dibjalo le thuo ya diruiwa, e sego go no di bona kotsi tikologong ya lapa le serapana sa ka mafuri. Le ge go le bjalo, ge o ka hwetša noga yeo o holofelago gore e kotsi ka ntlong ya gago goba ka jarateng, se diege go e bolaya ge e ka gobatša ba lapa la gago. Eupša ge o lemoga gore ke noga ye e sego kotši, go swana le mehuta ya “mole snake”, “brown house snake” goba “red-lipped herald”, gona go kaone gore o leke go e swara o e iše kgojana, e lego sebaka sa dikilometara tše 5 - 7 go tloga lapeng la gago le ge e ka ba go tloga malapeng a baagišani ba gago, o e tlogele nageng. Ge o le molemi o swanetše go itlwaetša mehuta ya dinoga tšeo di dulago tikologong ya gago.

Balemi ba bantši go feta ba lahlegelwa ke dibjalo ka baka la koketšo ya dikokoni, kudu ka nako yeo peu e melago le mohlala dibjalo di enyago peu. Ke ka lebaka lang ge taba ye e le bothata bjo bokaaka? Karabo ke ye bonolo: dibatana le dinoga di fokotšegile go feta.

Bothata bjo re ka bo rarolla bjang? Karabo ke ye bonolo gape: tlogela go fediša dibatana le dinoga ntle le labaka. Bohle re swanetše go tseba mehola ya dibatana tša digagabi:

- Di fokotša palo ya dikokoni.
- Di dira gore mmu o dule o na le moya le sebopego sa mašobana (*porous*).
- Di kgonthiša tshepelothago ye e lekanetšego (*balanced ecosystem*) polaseng ya gago.
- Di thuša go oketša seo se bitšwago “*biodiversity*”.

Ge re ka tšwela pele go bolaya digagabi, kudu dinoga, ka moo re dirago gonabjale, re tlo lebanwa ke mathata a magolo a go feta tshenyego ya dibjalo.

Phelelo ya dinoga, ešitago le mohuta o tee wa tšona, e ka dira gore tshepelo ya tlhago e šitišwe, seo se ka hlolago mathata a mangwe gape le ge e ka ba tlhokego ya tekanyetšo (*imbalance*), sephetho seo re ka se swantšhago le dikotanadomino ge di ewa. Ponagalo ye gantši e bitšwa “*trophic cascade*”. Wo ke mohuta wa “phororo” (*cascade*) woo re nyakago go o phema bjang le bjang. Mohlala wa go hlokega ga tekanyetšo tlhagong o hwetšwa Afrika ka borwa bja Sahara, fao ditau le dinkwe di fokotšegilego ka boati ka moo ebilego di nyakilo felela. Sephetho sa taba ye ke katafalo ye kgolo ya ditšhwene, seo gape se godišitšego thulano gare ga batho le ditšhwene ka ge di senya dibjalo le gona di fetetša malwetši.

Dinoga ka moka ke dibatana. Di ja dinoga tše dingwe, diamuši tše mmalwa tše nnyane, dikokoni, dinonyana, dihlapi le digagabi tša go swana le mekgaritswane. Di ja gape le mae, dikhunkhwane le dikgopa. Go ja ga dinoga go šoma bjalo ka mkgwa wa taolo ya tlhago ya disenyi mme go fokotša tirišo ya dibolayakhunkhwane le mefelo ye mengwe yeo e hwetšago tshepelo ya tlhago gampe. Kua Vietnam ebile borapayolotši ba bušetša dinoga metseng le tikologong ya yona, e lego mkgwa wa go šireletša mabele go dikokoni tše di atafalago. Phokotšo ya dikokoni ka boyona e fokotša phetetšo ya malwetši ao ka tlwaelo a rwalwago ke tšona.

Ka lehlakoreng le lengwe, go na le diphoofolo le dinonyana tše mmalwa tšeo di hlokago noga dijong tša tšona. Dibatana tše di phela ka go ja dinoga gare ga tše dingwe, ka fao phedišo ya dinoga tlhagong, go akaretša le dibatana tše di phelago ka tšona, e tla ba le sephetho se sebe seo se tlogo hwetša le dilo tše dingwe (*knock-on negative impact*). Dinong tše di jago nama go swana le ntšhu ye e bitšwago “*Black-chested snake eagle*”, dipekwa le maribiši le ge e ka ba meswe le dinakedi, ka moka di ja dinoga. Ge noga e ehwa, e bodišwa ke dipakteria, diboko le difankase. Ka tshepelo ye dielemente tša phepo di bušetšwa mmung fao di monwago ke mabjang le dimela tše dingwe. Sephedi se sengwe le se sengwe tshepelong ya tlhago se ithekile ka sephedi se sengwe!

Go molaleng gore dinoga di bohlokwa tshepelong ye e itekanetšego ya tlhago. Balemi, hle naganang pele ga ge le bolaya digagabi tše bohlokwa tša rena!

GAVIN MATHEWS, BACHELOR ENVIRONMENTAL MANAGEMENT, UKZN

Mabele a marega

Boeletši – ke eng seo bo se šupago le seo bo sa se šupeggo

MORETI WA AMERIKA, RUTH WHITMAN, O KILE A RE MOTHO YO A ITHUTAGO BOKGABO O SWANETŠE GO THOMA KA GO ELA MEBOTLOLO YA BAO BA MO ETILEGO PELE HLOKO. GOMME GA SE FELA TABA YA GO LEBELELA DITHALO, DISWANTŠHO, DITLHAMO TŠA MMINO GOBA DIRETO TŠEO DI HLAMILWEGO LE GONA DI SA HLANGWAGO; KE TABA YA GO TSENELA BOKGABO BJO BO ITŠEGO KA BOINEELO, TABA YA GO LEMOGA GORE BO HLAMILWE KE MOTHO WA NNETE LE GO LEKA GO UTOLLA SEPHIRI SA TLHOLEGO YA BJONA.

Taba ya ka godimo e sepelelana kudu le boeletši temong fao ba bafsa kgwebong ya bolemi ba swanetšego go latela mohlala wa bao ba šetšego ba sepetše tsela yeo mme ba kgobetšego boitemogelo bjoo bo tswalago katlego. Ka go ithuta “diphiri” le bohlale go molemi wa boitemogelo, molemi yo mofsa o itlhama go ba molemi yo mokaone! Le ge go le bjalo, tabakgolo ke gore molemi wa boitemogelo le bokgoni o swanetše go dumela go ba mohlalhi, motlwaetši, morutiši le mogwera yoo a tlogo fahlolla molemi yo mofsa le go mo tsebiša lefase la temo le kgwebo.

Boeletši bo theilwe godimo ga motheo wa thušo, fao go bopšago kamano ye botse ya tlhomphano gare ga batho ba babedi. Tsebo, bokgoni le boitemogelo bo a neelanwa, mola molemi yo mofsa a nyaka tlhahlo le thušo ka mafolofolo, tšeo di tlogo mo thuša go ba molemi yo mokaone.

Moeletši e tla ba motho yoo a šetšego a na le tlhaloganyo le boitemogelo le gona a dumelago go neela tsebo go maatlafatša moeletšwa.

Boeletši bo theilwe godimo ga tlhomphano ka mehla. Kamano ye e tla hlaolwa ke tshepo le botho.

Moeletši yo a lebanego o tsebja bjang?

Motho yo mobjalo o tla tshepa tsebo ya gagwe gore a kgone go hlahla goba go ruta yo mongwe ka tshepelo ya thuto. O tla:

- Ba le tsebo ye e tsenelelago ya bolemi le ge e ka ba ya kamano gare ga bolemi le kgwebo.
- Ba le phišego ya go thuša ba bangwe le go bona ba tšwela pele.
- Dumela go neela yo mongwe bokgoni le boitemogelo.
- Bontšha bokgoni bjo bo tiilego bja go ikamantšha le batho le go kgo-kagana le bona ka mokgwa wo o kwagalago.
- Ba le bokgoni bja go thea kamano ya potego le moeletšwa. Baeletšwa ba swanetše go lokologa ka go ikwa ba lotegile gore ba utolle mafo-kodi a bona le go ineela thutong ya dilo tše mpsha.
- Ba le bopelotelele!

Moeletši o letetšwe go dirang?

- Go neelana tsebo le bokgoni bjoo bo ka maatlafatšago molemi yo mofsa.
- Go bea dinepo tše di kwagalago le go letela moeletšwa go phetha mešomo ye e itšego.
- Go bea ditlhohlo tšeo di hlalago sebaka sa tšwelopele.
- Go thuša go tliša boitshepo le go hlohleletša bonepi (*professionalism*) dikarolong tšohle tša bolemi.
- Go lebanya le go ahlahlala bofokodi, botšwafa goba moya wo o sa nyakegego.
- Go hlohleletša moeletšwa le go thuša go hloma moya wo mobotse mabapi le bolemi bjalo ka boiphedišo.

Boeletši – ke eng seo bo se šupago le seo bo sa se šupegu

Baeletši ba ba phalago ba bangwe ke bao ba kgonago go hlohleletša ba bangwe ka mafolofolo a bona gore le bona ba rate go dira tšeo ba di dirago!

Tšeo di ka šitišago moeletši ke dife?

Gantši taba e na le mahlakore a mabedi mme le ge moeletši a bontšha moya wo mobotse woo o ka thušago go thea kamano ye botse gare ga gagwe le moeletšwa, go na le dintlha tše di ka mo šitišago tšeo di swanetšego go elwa hloko:

- Tlhokego ya boineelo lehlakoreng la molemi yo mofsa yo a eletšwago.
- Tetelo ya gore a ka no itulela a lebeletše moeletši ntle le go ntšha diatla ka potleng.
- Ka nako ye nngwe go na le phapano gare ga bokgoni bja bolemi bja moeletši le seo molemi yo mofsa a ratago go ithuta sona.
- Seriti sa moeletšwa se ka fapana le sa moeletši ka moo moeletši a ka palelwago ke go mo hlohleletša le go mo hlahla; go feta fao ebile moeletši a ka fapana le moeletšwa mme mabaka a a ka mo lapiša ka moo a sa kgonago go eletša moeletšwa ka mokgwa woo o ka tšwetšago kamano ya bona pele.

Le ge dintlha tša ka godimo di se ke tša go nyemiša pelo sa ruri wa široga go leka go kgatha tema tšwetšongpele ya ba bangwe, taba ke gore ge o sa iketle kamanong ya boeletši o swanetše go e fediša gabotse ka moo go kgonagago wa romela molemi yo mofsa go moeletši ye mongwe yoo mohlamongwe a ka dirišanago bokaone le yena.

Dipharologantšho tša moeletšwa ke dife?

Moeletšwa ke motho yoo a nyakago tlhahlo – go tšwetša pele bokgoni bjo bo itšego – go yoo a nago le boitemogelo le gona e lego moetapele le ge e ka ba mohlala tabeng yeo. Kamanong ye moeletšwa:

- O tla ba le sebaka se se lekanego sa go bogela ka moo dilo di swanetšego go phethwa ka gona – mokgwa wa go bogela le go ithuta.
- O tla ba le tokologo ya go botšiša dipotšišo le go hlapiša tše di mo tshwenyago.
- O swanetše go kgonago go itšwetša pele bjalo ka molemi kamanong ye e lotegilego le ge e ka ba tikologong ya tirišo ya go ithuta (*hands-on learning environment*).
- O swanetše go tliša boitshepo le bokgoni bja gagwe ka go lomaganya thuto ya mathomo ya bolemi le mekgwa ye mebotse ya tirišo yeo a dulago a ithuta yona go moeletši wa gagwe.
- Baithuti ba dikholetšhe tša temo ba humana sebaka sa go bona tsebišo ye e tšweletšwago phapošing le dipukung e fetoga nnete ya popego mašamong goba ofising ya molemi.

Moeletšwa o swanetše go ba le bokgoni bofe?

Moeletšwa yo mongwe le yo mongwe o swanetše go thabela sebaka sa go ba le moeletši mme o swanetše go diriša kamano ya boeletši ka botlalo. Mehuta ye mebedi ya bokgoni yeo moeletšwa a swanetšego go e godiša ke wa go botšiša dipotšišo le wa go theeletša le go ithuta! Ntlha ye bohlokwa ya go ithuta ke go botšiša dipotšišo tša maleba tšeo di tlišago tsebišo ye mpsha le kwešišo. Go ithuta go theeletša ka kelohloko go tloga mathomong go hlola potego gwa dira gore moeletšwa a phethe mešomo ya gagwe ka boitshepo.

Boikarabelo bja moeletšwa ke bofe?

- O swanetše go kwešiša gabotse seo o ka se letelago go tšwa go moeletši wa gago le ge e ka ba go tšwa kamanong ya lena.
- Bolela ditetelo le dikholofelo tša gago gabotse mabapi le tšeo o tshepilego go ithuta tšona lebakeng la kamano ya boeletši.
- Se be senganga eupša o dumele go fetola dipeakanyo ge go nyakega.
- Eba le leano leo e lego la gago leo le šupago dinepo le dikatlego.
- Ipeakanyetše mafelelo a kamano ya boeletši ka go rerišana le moeletši wa gago.
- Se gane go utollela moeletši wa gago dikganyogo le dikgahlego tše di itšego tša gago.
- Ineele o šome ka maatla, o beakanye le go itokiša mme o diriše sebaka sa gago sa go ithuta ka botlalo!

Grain SA le boeletši

E šetše e le kgauswi le mengwaga ye lesome mola Grain SA e thoma go ruta balemi ba bafsa. Lebakeng le go ile gwa ba le dipheho tše bo-tse kudu mabapi le bengnaga le balemi ba bafsa bao re ba thušitšego ka ditirelo tša rena tša ntle (*field services*) fao ba ilego ba theeletša ditsebi tša rena mme ba ithuta mekgwa ye mekaone ya bolemi. Go na le bopaki bjo bontši bja kgotlelelo le katlego ya banna le basadi bao ba ineetšego boiphedišong bja bolemi; le ge ba be ba lebanwe ke mathata a mantši ba ile ba bopa dihlophathuto, ba tsenela dithuto tša rena, ba diriša ditirelo tša rena tša ntle mme ba boela mašamong a bona ba ya ba diriša tšeo ba ithutilego tšona.

Sehla se se fetilego e be e le sa go thakgatša kudu ka ge re humane thušo ya tšhelete Kgorong ya Tlhabollo ya Dinagamagae le Mpshafatšo ya Naga go thuša sehlopha sa balemi ba Freistata. Mongwe le mongwe wa balemi ba 16 ba o be a na le moeletši yo a nago le boitemogelo bja bolemi le gona a ratago go bona mpshafatšo ya naga e atlega. Sehlopha se sa baeletši se ile sa thabela tirišano le balemi ba go beakanya le go tliša dikgwebo tša bona tša bolemi.

Dipheho tšohle mabapi le tirišo ya tšhelete ye e abetšwego ka bofsa (*recapitalisation grants*) di dirilwe ke sehlopha mme phišego le dikgahlego tša molemi yo mongwe le yo mongwe di be di le bohlokwa tšwelongpele yeo e diragetšego polaseng ya gagwe. Re tlamegile go leboga baeletši gammogo le baeletšwa bao ba kgathilego tema tshepelong ye, ka moo ba kgonago go thea dikamano tše di makatšago le dikgwerano tše di swarelelago. Re holofela ka dipelo tšohle gore re tla ba le sebaka gape sa go swarana diatla le balemi ba bangwe ba bafsa mafelong a mangwe fao tšweletšo ya mabele e swanetšego go tšwetšwa pele go kgonthiša toto ya dijo tša baagi ba naga ye botse ya rena ka moso.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA
LENANEOTLHABOLLO LA BALEMI LA GRAIN SA

Re iphediša ka tšeo re di hwetšago; re phela ka tšeo re di fago.
Winston Churchill

Nepišo ya tirišo ye e lebanego ya naga

KA BAKA LA HISTORI YA RENA YA MANYAMI LE YA KAROLO RE THOMILE GO TLAIŠWA KE DIKGOPOLLO MABAPI LE NAGA LE BONGNAGA. MALOBANYANA KE ILE KA BA LE MAHLATSE KA GO LALETŠWA KHONKRESENG YA HSRC KUA CAPE TOWN FAO MORERO WA LETŠATŠI E BEGO E LE POTŠIŠO YE: “NA TSENELO YA NAGA E KA KAONAFATŠA BOPHELO BJA BAHLOKI BA DI-POLASENG?”

Le ge go le bjalo, ka go ya ga letšatši ke ile ka nyamišwa go ya pele ke maikemišetšo a “barutegi” bohle kopanong yeo: ba nepiša naga bakeng sa tirišo ya naga. Ebile o ka re ga ba na kgahlego efe kapa efe mabapi le tirišo ya naga.

Ge o ka akanya naga ntle le khuduego, o tla lemoga gore ga o kgone go ja naga, naga ga e lefele ditshenyegelo tša sekolo, ga e kgone go go rwala ya go iša moo o nyakago go ya gona, ga o kgone go apara naga! Nnete ke gore o kgona go ema goba go dula fela nageng – ge e se gore o kgona go diriša naga. Ka mantšu a mangwe, naga ga e na mohola ge o sa e leme goba wa rua go yona ya ba ye e tšweletšago.

Go tloga ka 1994 go phethagadišwe mpshafatšo ya naga yeo e bonagalago. Taba ye ga se ya atlega gohle, eupša ga se ya folotša gohle le gona. Le ge go le bjalo, ge re nyaka go bona mpshafatšo ya nnete ya temo, ke holofela gore re swanetše go nepiša phetošo ya naga gore e be yeo e tšweletšago. Katlego e bonala fao naga e dirišwago ka tshwanelo ka nepo ya go tšweletša – pholotšo e ile ya bonala fao bahodi ba bego ba letetše seo se sa kgonegego seo se ka fetolago maphelo a bona. Batho ba bantši bao ba humanego naga e be e le dihlopha, mme ga se ba dira selo ge e se go lwa go tloga ge ba humane naga yeo – ba ka no ba ba lwele ntle le naga!

Nagatemego e fetolwa bjang gore e be ye e tšweletšago?

Karabo ye bonolo ke go re – ka go šoma ka mafolofolo! Go na le dintlha tše mmalwa tšeo di swanetšego go elwa hloko ge o nyaka go diriša naga gore e tšweletše ka tshwanelo:

- Molemi e swanetše go ba motho yo a ineelago, yo bokaone a dulago nageng ye a e lemago, yo a fišegelago tsebo le gona a nago le thato ya go šoma ka maatla.
- Molemi o hloka tirišo ye e lotegilego ya naga, le ge se se sa re bong-naga. O ka hira naga, goba wa ba le “PTO” mabapi le nagakopanelo.
- Naga e swanetše go swanela mohuta wa bolemi woo o akanyetšwago lefelo leo. Go bohlokwa go kwešiša maamušo a mmu. Go ka se no tšweletšwa sebjalo sefe kapa sefe tšhemong efe le efe.
- Tšhelete e kgatha tema ye bohlokwa kudu temong. Se sengwe le se sengwe se ja tšhelete – naga ka boyona, tirišometšhene, dinyakwapšalo, mošomo, inšorense, bjalobjalo. Ntlha ye nngwe ye bohlokwa ke nako yeo tšhelete e nyakegago ka yona – go na le mabaka a bohlokwa a a itšego fao dilo di swanetšego go dirwa polaseng mme ge tšhelete e se gona ka nako yeo, go ka ba kaone go se dire selo bakeng sa go dira se se itšego morago ga nako.
- Tirišometšhene e bohlokwa ge naga ye e lengwago e feta dihektare tše pedi, mme taba ye e ama ditrekere le didirišwa. Go boima go dira se se lebanego ge o hloka dithamo tše di lebanego.
- Mošomo ke taba ye bohlokwa fao polasa e lego ye kgolo go ka laolwa ke molemi a nnoši. Bolemi ga se mošomo wo o ka phethwago diiring tša gare 8 mesong le 5 thapama – gantši re kwa gore bašomi ba polaseng ga ba swarwe gabotse le gore ba šoma diiri tše ntši ka letšatši. Gape wo ke mkgwa wa temo – molemi o swanetše go hwetšagala letšatši le

Nepišo ya tirišo ye e lebanego ya naga

lengwe le le lengwe la ngwaga ka ge dibjalo le diruiwa di se na “matšatši a boikhutšo”.

- Go bohlokwa go hwetša dinyakwapšalo tša boleng bjo bobotse. Go sepediša ditrekere o swanetše go ba le tisele, go feta fao o hloka peu, monontšha, dikhemikhale, bjalo bjalo. Ge boleng bja dinyakwapšalo tše o di dirišago e le bjo bobotse, kgonagalo ya puno ye botse e a kaonafala.
- Go swanetše go ba le mmara moo setšweletšwa se ka rekišwago mme o swanetše go sepelelana le thekišo “ye botse”. Bolemi ke kgwebo go swana le dikgwebo tše dingwe mme bo swanetše go hlagaša poelo gore molemi a phologe.
- Go bohlokwa gore molemi a be le bao ba ka mo thušago – batho bao ba ka mo thekgago le go mo eletša. Bolemi bo sepelelana le ditshenyegelo tše kgolo, ka fao go kaone go kgopela keletšo le go dira dilo ka tlhokomelo bakeng sa go dira diphošo tše di ka hlalago ditshenyegelo tše di gobatšago. Batho bao ba sepelelago kudu mono Afrika-Borwa ba tseba gore go na le dikarolo tše kgolo tša naga tšeo “di sa dirišwego” goba “di dirišwego ka bošadi”. Gona moo khonkreseng ya HSRC yo mongwe o boletše gore ga se a ka a bona naga yeo “e bego e sa dirišwe” dinagengmagae tša kgale. Manyami ke gore motho yo o be a no bontšha go se tsebe ga gagwe. Go na le phapano ye e lego molaleng gare ga naga ye “e sa dirišwego” le naga ye e latšwago. Naga ye e latšwago e sepelelana le lenaneo la tšweletšo mme naga yeo e latšwago e tla hloka mengwang le gona diruiwa di ka se fudišwe go yona. Naga ye e khutšišwa go okeletša monola mmung. Ka tswaelo naga ye e sa dirišwego yona e tletše mengwang le gona diruiwa di fudišwa gona. Ebile ga go ka moo o ka tseba go dibjalo tšeo di kilego tša tšweletšwa fao pele.

Go na le mabaka a a itšego ao a dirago gore naga e se dirišwe ka botlalo dinagengmagae tša kgale:

- Go se be le kgahlego ya go diriša naga ka nepo ya go lema (“PTO” e neelane lelolong mme yo a laolago naga gonabjale ga a tsebe go e diriša, goba o šoma mo gongwe, goba o tšofetše goba o a lwala).
- Tlhokego ya tirišometšhene – taba ye e bonala kudu profenseng ya Leboa-Bodikela fao ditrekere e lego tša kgale le gona tše ntši di senyegilego (ka baka la dintlha tše di fapafapanago).
- Mekgwa ye e sa swanelego ya tšweletšo yeo e hlotšego naga ye e kgohlaganego le gona e hlokago monono.
- pH ya fase mmung (kudu fao pula e nago ka bontši) yeo e senyetšago molemi dibjalo ge e se gore o diriša kalaka yeo e turago.
- Tlhokego ya tšhelete ya go reka dinyakwapšalo.
- Go šitwa go humana dinyakwapšalo tše botse.
- Tlhokego ya tsebo le bokgoni bjoo bo nyakegago boleming.
- Tlhokego ya magora – ka fao diruiwa di senya dibjalo.

Lenaneongtlhabollo la rena la Balemi re nepiša tirišo ya naga. Re holofela gore nagateme go yohle e swanetše go dirišwa ka tshwanelo gore re kgone go kaonafatša le go tliša toto ya dijo ka lapeng le ge e le setšhabeng. Bogolo bja naga ga bo na taba – re kgona go go bontšha ka moo o ka dirišago naga ya gago ka botlalo.

A re ke re tlogele kgatelelo ya bongnaga lebakanyana re nepiše tirišo ye e lebanego ya naga – se se tla re thuša kudu maitekelong a go kgonthiša toto ya dijo le tlhoho ya mešomo.

JANE MCPHERSON, MOLAODI WA

LENANEOTLHABOLLO LA BATŠWELETŠI LA GRAIN SA

***Koketšo ye e kgethilwego ye,
e kgonegile ka thušo ya
Trasete ya Mabele a Marega.***

Go kgoba lehea dingata go dira furu ya marega

MENGWAGENG YE E FETILEGO MOŠOMO WO MONGWE WA BALEMI WA GO ITOKIŠETŠA SEHLA SA MAREGA NGWAGA LE NGWAGA, E BE E LE GO KGoba LEHEA DINGATA (MAIZE SHOCKING PROCESS). LEHEA LEO LE KGOBETŠWEGO KA MOKGWA WO E BE E LE KAROLO YE BOHLOKWA YA FURU YA DIRUIWA MAREGA.

Mono Afrika-Borwa balemi ge ba bolela ka tshepelo ya go kgobela lehea go dira furu ya marega, ba re “stooking the maize for winter feed”. Mokgwa wo o be o tlwaelegile kgale mme o hweletše fela ka baka la go tšwelela ga metšhene ye megolo ya go fola, ka gobane mošomo wa go kgoba lehea dingata e be e le wo mogolo woo o bego o nyaka diatla tše ntši. Le ge go le bjalo, ga se balemi bohle bao ba nago le metšhene ye megolo yeo mme mokgwa woo wa kgale o ka elwa hloko gape lehono ka ge o swanela baleminyane (*small holders*) bao ba nyakago furu ye botse ya marega. Ke mokgwa wo o kgontšhago wa go boloka phepo ye maatla semeleng sa lehea.

Go kgoba lehea dingata ke go dirang?

Lehea le bjalo wa ka mokgwa wa ka mehla. Mola megwang e sa le ye mebotse ye metala mme mafela a fihlile kgatong ya tege ye thata (*hard dough stage*) le gona dithoro di phobetšwe ka botlalo (*fully dent*), molemi o thoma go ripa dimela tše ka sekele goba lepaka (*panga*) kgauswi le mmu ka moo go kgonegago.

Mekgobo (*stooks*) ye mekaone e dirwa ka dimela tše telele tša lehea, tše di tiilego le gona di itekanetšego. Balemi ba bangwe ba hloma kota mme ba kgobela dimela tše ka go di samiša koteng go dikologa kota, eupša mokgwa wo o lokile ge go dirwa mekgobo e se mekae fela. Ge go nyakega mekgobo ye mentši, dimela di samišanwa ka dihlogo ka sebopego sa sediko ka fase le ntšha ka godimo, ke go re ka sebopego sa khouni. Bofa mekgobo bogareng

ka lenti la naelone goba ka motato go o šitiša go hlahlamologa le go wa. Mekgobo woo wa sekakhouni o ka bopša ka dimela tše e ka bago tše 150 go ya go tše 200. Ge mekgobo o bopilwe ka tshwanelo o ka tloga o šitiša meetse go o tsenela mme o dula tšhemong go fihla ge o šilwa goba o dirišwa ka mokgwa wo mongwe.

Go šila goba aowa...

- Morago ga dibeke tše 3 - 4 lehea leo le kgobetšwego le swanetše go ba le omile ka moo le ka šilwago ka sešilafuru. Bontši bja balemi bo šila semela sohle gammogo le mafela go dira furutekanywa ya semeetseng.
- Ka lehlakoreng le lengwe, mokgwa wo o ka ba mohola go baleminyane bao ba tlošago mafela leheeng leo le kgobetšwego ba a kgokgoša ba šila bupi. Mola mafela a tlošitšwe, mahlaka ona a ka šilwa ka sešilafuru. Dimela tša lehea tše di ripšago e sa le tše tala di hlagiša phepo ya maatla ao a fetago a furu ya ka mehla ye e omilego.

Na molemi a ka rata go kgobela lehea ka baka lang?

- Go boloka mohola wa phepo semeleng se setala. Semela ga se hwe, se no omelela.
- Ga go na tahlego ka ge semela se dirišwa ka botlalo – ga go lahlege megwang ge lehea le folwa.
- Proteine ye ntši semeleng se setala e bopa rešene ya tekanyetšo ye e phethegilego mola semela se se feletšego se šitšwe. Furu ye e tletše enetši le proteine ye e hlagišwago ke dithoro le ge e ka ba semela se setala se se omišitšwego, mola mahlaka le mekgokgothi ye e šitšwego e hlagiša digwaši.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA
LENANEOTLHABOLLO LA BALEMI LA GRAIN SA

Mekgobo (*stooks*) ye mekaone e dirwa ka dimela tše telele tša lehea, tše di tiilego le gona di itekanetšego.

Dikgato tše bonolo mabapi

TAOLO YA LETLOTLO E THOMA KA GO HUMANA LENGWALO LA MOTHOPHO (SOURCE DOCUMENT) MALEBANA LE KWANO (TRANSACTION) YE NNGWE LE YE NNGWE KGWEBONG YA GAGO. GO FETA FAO GO BOHLOKWA GO BOLOKA MANGWALO A GO YA KA MOO MOLAO O ŠUPETŠAGO.

Molemi wa lehono o swanetše go tseba meholo ye mmalwa ya taolo ka go tsenelela, ntle le go hlokomela bogolo bja kgwebopolasa. Le ge meholo ye yohle e le bohlokwa, taololetlotlo ya polasa ke yona yeo e tlemaganyago tšohle. Tlhalošo le tekolo ya ditiro tša bolemi ka mokgwa wa letlotlo e tla hlola molemi kakanyokakaretšo ya kgwebopolasa ka botlalo. Se gape se tla hlola diphetho tše kaone tša kgwebo.

Taololetlotlo ga se fela kopanyi ya dintlha tšohle tša kgwebopolasa, eupša e nolofatša tshepelo ya kgwebo gore e šome bokaone. Ntle le tšhelete (kapetlele) ya go phetha tše di nyakegago lebakengkopana, lebakenggare le lebakengtelele, kgwebo e tla šitwa go tšwela pele.

Ka fao taololetlotlo e ka hlalošwa ka go re ke tiro ye e hlokomelago dintlha tšohle tše di amanago le letlotlo la kgwebopolasa. Taololetlotlo e akaretša ditiro tše nne tše bohlokwa tše di latelago:

1. Go ngwala direkoto tša letlotlo le go kgoboketša distatamente tše di nyakegago tša letlotlo go laetša sephetho sa letlotlo (poelo/tahlego) ka statamente sa ditseno; go laetša maemo a letlotlo (kabo ya matlotlo (assets) ge a bapišwa le dikoloto) ka lenanetekanyetšo; le go laetša maemo a tshepelo ya kheše ka statamente sa tshepelo ya kheše. Tše di boletšwego mo godimo di bitšwa tsebišo ya letlotlo.

Go swana le mešomo ye mengwe yohle ya taolo yeo re e ahlaahlilego ditaodišwaneng tše di fetilego, taololetlotlo le yona e swanetše go sepedišwa ka tshwanelo ka peakanyo, thulaganyo, tirišo le taolo ye e lebanego. Go

kgona go laola ka tshwanelo go nyakega direkoto tša letlotlo.

Mokgwa wa nnete wa go ngwala direkoto polaseng o swanetše go akaretša tše di latelago:

- Lenane la diphahlo.
- Mananeo a konalo.
- Go ngwala le go sepediša (*recording and processing*) mangwalo a mothopo go ya ka ditheo tša sešupatlotlo.
- Distatamente tša letlotlo.
- Direkoto mabapi le ditšweletšwa tše di dirišwego polaseng.
- Direkoto mabapi le mošomo.
- Direkoto mabapi le metšhene.
- Direkoto mabapi le tšweletšo ya popego (*physical production*).

2. Tlhophollo le peakanyo ya letlotlo. Go laetša tšwelopele ya kgwebo ya gago (tlhophollo) tsebišo ya letlotlo e hlagiša motheo wa nnete wo o ka lekanywago ka go bapišwa le:

- Mengwaga ye e fetilego;
- Dinepo tše di beilwego; le
- Tshepelo ya ditiro tše dingwe tša go swana, bjalo ka dipolasa tše dingwe goba diphetho tša dinyakišišo.

Ge e hwetšagala, tsebišo ya histori ya letlotlo ka mehla e ba motheo wa peakanyo ya ka moso (tše di bitšwego ditekanyetšo tše di bontšhago tsebišo ya ka moso ya letlotlo) le go tšea diphetho.

3. Diphetho mabapi le peo ya tšhelete. Go kaonafatša le/goba go katološa kgwebo ya gago o swanetše go kgetha morero wo o ka go holago bokaone – na ke swanetše go reka trekere ye e fetago ye ke e dirišago gonabjale, goba ke swanetše go katološa dikgwebo tše ke nago le tšona, goba ke swanetše go okeletša kgwebo ye mpsha?

le taolo ye e lebanego ya letlotlo

4. Diphetho mabapi le tšhelete. Ge o kgethile go kaonafatša le/goba go katološa kgwebo ya gago, o swanetše go tšea sephetho mabapi le ka moo o tloga lefela tšeo o di akanyago ka moso. Na o tlo diriša tšhelete ya gago (dipoelo) goba o tlo e adima?

Mohlamongwe o ka bona gore tše di boletšwego ka godimo ke polabolo ya teori fela, mme o ka botšiša potšišo ye: “Bjale ke thoma kae ka taolo ya letlotlo?”

Ka mokgwa wa tirišo kgato ya mathomo ye e išago taolong ya maleba ya letlotlo ke go humana le go boloka mangwalo ohle ao a bitšwago “mangwalo a mothopo” ao a amanago le ditiro tšohle mabapi le kgwebo ya gago fao go amegilego tšhelete (thwii goba ka go rarela). Ka mehla lengwalo la mothopo e tla ba setlankana sa pampiri sa go swana le:

- Distatamente tša pank, ditlankana tša pank le tša poloko;
- Mananetheko (go akaretša le ditlankana tša thili, tša kheše le tša petrolo);
- Mananethekišo le mangwalo a tlišo;
- Ditlankana tša krediti le tša kolotišo;
- Ditšheke tše di fetišitšwego pankeng (*tendered cheques*) le ditlankana tša ditšheke;
- Mangwalo a bohlatse a dikgwebo tšohle tša elektroniki (*electronic transactions*);
- Ditlankana tša tefo; le
- Direkoto mabapi le ditšweletšwa tše di dirišwago polaseng.

Leina le “mangwalo a mothopo” le šupa gore mangwalo a ke motheo goba mathomo goba botšo bja taolo ya letlotlo. Ntle le mangwalo a ga go kgonege le gatee go laola letlotlo la kgwebo ya gago ka tshwanelo.

Nnete ke gore dilo tše ntši polaseng di rekwa ka kheše mme mangwalo a mothopo a semmušo ga a be gona – merogo, dikenyo, mafela, diruiwa le dikgogo di rekišetšwa badiriši thwii. Go kgona go laola letlotlo la gago ka tshwanelo go nyakega gore o hlole mangwalo a gago a mothopo ka noši. Go bonolo go dira bjalo – diriša mongwalo wo bonolo mme o ngwale dikgwebo

(theikišo ya dilo) tšohle goba reka puku ya mananethekišo yeo e rekišwago mabenkeleng a dingwalelo.

Ntliha ye nngwe tshepelong ya go humana mangwalo a a mothopo ke go a boloka difaeleng ka mokgwa ofe kapa ofe. Nnete ke gore o tlamegile go ya ka molao wa SARS (*South African Revenue Services*) go swara mangwalo a ngwaga le ngwaga lebaka la mengwaga ye e sego ka fase ga ye mehlano. Melao ya rena ya Mošomo le yona e go tlama go swara direkoto tšohle mabapi le mošomo – ditlankana tša tefo, direkoto tša boikhutšo, bjalobjalo – lebaka la mengwaga ye meraro.

Poloko ya mangwalo difaeleng e swanetše go elwa hloko ka mehla. Go nyaka mangwalo gantši go senya nako. Elelwa gore nako e bohlokwa.

Go bohlokwa go ba le tšhupane (tšhupaboteng) ye bonolo yeo difaele di hlophšhago ka yona. Mangwalo ohle a swanetše go bolokwa go ya ka matšatšikgwedi a ona ka nepo ya go nolofatša taololetlotlo. Re šišinya gore mangwalo ohle a swaiwe goba a ngwalwe dinomoro ka mokgwa woo a ka kgonago go hwetšwa le go bušetšwa madulong a ona gabonolo le gona ka nepagalo.

Elelwa gore mangwalo a a amogelwa bjalo ka mangwalo a semolao, go swana le bohlatse bja bong (mohlala: bongnaga), ge o nyaka go bušetša dilo tše o di rekilego morago, bohlatse bja tefo, bjalobjalo. Mabapi le motšhelo o kgona fela go bakiša (*claim*) VAT ge o na le mangwalo a a lebanego. Go feta fao o kgona fela go bakiša ditshenyegelo tšeo o nyakago gore di tlošwe motšhelong wa gago ge o swere mangwalo ao. Ka fao humana ditlankana tše o di boloke gabotse.

Elelwa gape gore ka nako ye e itšego o tla nyaka go tseba bokgoni bja kgwebo ya gago bja go hlagiša poelo: Ditseno - Ditshenyegelo = Poelo goba Tahlegelo. Palelo ye e ka dirwa ka nako le gona ka nepagalo fela ge o na le mangwalo ohle a mothopo ao a lebanego.

**TSEBIŠO YE E TŠWA MO GO THUTO YA MAITSHWARO
KGWEBONG (BUSINESS ETHICS COURSE)
YE E NGWADILWEGO KE MARIUS GREYLING**

Kgatišo ye e tšweletšwa ka thušo ya Maize Trust.

GRAIN SA

PO Box 88, Bothaville, 9660
► (056) 515-2145 ◀
www.grainsa.co.za

MOLAODI WA LENANE

Jane McPherson
► 082 854 7171 ◀

SETSEBITSEBI: THUTO LE TLHABOLLO

Willie Kotzé
► 082 535 5250 ◀

SETSEBITSEBI: DITIRELO TŠA NAGA

Danie van den Berg
► 071 675 5497 ◀

PHATLALATŠO: PULA-IMVULA

Debbie Boshoff
► (056) 515-0947 ◀

BALAODIPROFENSE

Daan Bosman
Mpumalanga (Bronkhorstspuit)
► 082 579 1124 ◀

Johan Kriel

Free State (Ladybrand)
► 079 497 4294 ◀

Jerry Mhombathi

Mpumalanga (Nelspruit)
► 084 604 0549 ◀

Lawrence Luthango

Eastern Cape (Mthatha)
► 083 389 7308 ◀

Jurie Mentz

KwaZulu-Natal and Mpumalanga
► 082 354 5749 ◀

Ian Househam

Eastern Cape (Kokstad)
► 078 791 1004 ◀

Naas Gouws

Mpumalanga (Belfast)
► 072 726 7219 ◀

Toit Wessels

Western Cape (Paarl)
► 082 658 6552 ◀

DESIGN, LAYOUT AND PRINTING

Infoworks

► (018) 468-2716 ◀
www.infoworks.biz

PULA IMVULA E HWETŠAGALA KA MALEME A A LATELAGO:

Sesotho sa Leboa,

Seisemane, Seafrikanse, Setswana,
Sesotho, Sezulu, Sethosa.

Taolo ya krediti ya polasa

GA GO NA PELAELO GORE MOKGWA WO MOKA-ONE WA MOLEMI WA GO REKA DINYAKWAPŠALO TŠA GO SWANA LE PEU, MONONTŠHA, DIKHEMIKHALE TŠA GO GAŠETŠA, LE MAKHURA, KE GO DI LEFELA KHEŠE. MOKGWA WO KE WO MOKA-ONE KA MEHLA. LE GE GO LE BJALO, GE MOLEMI A HLOKA KHEŠE YA GO LEKANA A KA KGOPELA KADIMO YA TŠWELETŠO DIKGWEBONG TŠA AGRI, DIPANKENG GOBA MEKGATLONG YA MMUŠO. KADIMO YE O E HUMANAGO E SWANETŠE GO BUŠETŠWA KA MEHLA MAFELELONG A SEHLA SA TŠWELETŠO GAMMOGO LE TSWALO YEO E LEGO TEFO YE O E LEFAGO MOADIMI MALEBANA LE TŠHELETE YEO A GO ADIMILEGO YONA.

Mola puno e phethilwe le gona e bapaditšwe:

1. Molemi o swanetše go bušetša dikadimo tšohle tšeo a di humanego. Ka tsela ye o bopa setumo sa tshepego (*reputation of credit-worthiness*) seo se thušago gore baadimi ba tšhelete ba se no gana ge a kgopele kadimo gape ka moso.
2. Sa bobedi, molemi o swanetše go ela hloko gore go šala bokae mola a bušeditše kadimo – na o šala le poelo goba tahlego? Ge go na le poelo, molemi o swanetše go iputsa gobane motho ga a šomele lefela. Go tšea moputso mabapi le mošomo wo o phethilwego go kgonthiša gore go na le tšhelete ya go lefela tša go iphediša letšatši le letšatši.
3. Sa mafelelo, tšhelete ye e šalago mola tša

ka godimo di phethilwe, e swanetše go beelwa thoko le go bolokwa. Yona e ka dirišwa go lefela dinyakwapšalo tša sehla se se tlogo kheše goba go reka didirišwa tše mpsha; ebile o ka akanya go reka diruiwa go katološa kgwebo ya gago ya bolemi.

Se nyatše bohlokwa bja go bušetša dikadimo le gatee. Ge o sa bušetše sekoloto sa gago ka moo go kwanwego o ka tlamega go tsebiša gore o feletšwe ke tšhelete (pankoro), seo se ka senyago sebaka sa gago kudu sa go fiwa krediti le gona se ka fedišago tshepo efe kapa efe ya go humana dikadimo tša tšweletšo gape.

Tona ka Ofising ya Mopresidente, Trevor Manuel, o kile a bolela gore setšhaba sa Afrika-Borwa ke sa malapa a dikoloto tše di tšhošago. Molaba wa sekoloto o fetoga “molaba wa lehu” ka gobane “Re ntšha tšhelete ye re se nago le yona go reka dilo tše re sa di hlokego ka gore re leka go swana le boKunene”, a realo Mna Manuel. Ka mantšu a mangwe, ga re nyake go phalwa ke ba bangwe le ge re se na tšhelete ya go phadišana le bona.

Se lebele le gatee: Go bohlokwa go feta gore o adime tšhelete ye nnyane ka moo go kgonegago ka ge tswalo ya tšhelete e godiša pušetšo ya kadimo kudu mme go bonolo go tanywa molabeng wa sekoloto.

JENNY MATHEWS, MODULASETULO WA
LENANEOTLHABOLLO LA BALEMI LE GRAIN SA

Nepo ya rena ke go tšweletša kgatišo ya maemo a godimo. Ditshwayatshwayo dife kapa dife tše di ka bago gona mabapi le dikagaregoba peakanyo ya yona, di ka romelwa go Jane McPherson.